

УДК 343.9

Ващук О. П., кандидат юридичних наук, доцент
кафедри криміналістики Національного
університету «Одеська юридична академія»

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

PROBLEMATIC ISSUES OF THE PSYCHOPHYSIOLOGICAL EXAMINATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Анотація. У статті висвітлюються проблеми призначення і проведення психофізіологічної експертизи у кримінальному провадженні. Наголошується на особливостях вимог, що висуваються до проведення психофізіологічної експертизи. Обґрунтовано необхідність розробки типової методики проведення психофізіологічної експертизи. Охарактеризовано види психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні. Визначено завдання психофізіологічної експертизи.

Особливу увагу приділено оформленню результатів проведення психофізіологічної експертизи – висновку експерта, його допустимості в якості джерела доказів.

Ключові слова: експертиза, психологічна експертиза, психофізіологічна експертиза, експерт, психофізіологічні дослідження, висновок експерта.

Аннотация. В статье освещаются проблемы назначения и проведения психофизиологической экспертизы в уголовном производстве. Отмечаются особенности требований, предъявляемых к проведению психофизиологической экспертизы. Обоснована необходимость разработки типовой методики проведения психофизиологической экспертизы. Охарактеризованы виды психофизиологической экспертизы в уголовном производстве. Определены задачи психофизиологической экспертизы.

Особое внимание уделено оформлению результатов проведения психофизиологической экспертизы - заключения эксперта, его допустимости в качестве источника доказательств.

Ключевые слова: экспертиза, психологическая экспертиза, психофизиологическая экспертиза, эксперт, психофизиологические исследования, заключение эксперта.

Abstract. The article deals with the problems of appointment and conduct of psychophysiological expertise in criminal proceedings. It is emphasized on the peculiarities of the requirements put forward for the conduct of psychophysiological expertise. The necessity of development of a typical method of psychophysiological expertise is substantiated. Types of psychophysiological expertise in criminal proceedings are described. The tasks of psychophysiological expertise are determined.

Particular attention is paid to the design of the results of the psychophysiological expertise - the expert's conclusion, its admissibility as a source of evidence.

Key words: expertise, psychological expertise, psychophysiological expertise, expert, psychophysiological research, expert opinion.

Постановка проблеми. Сучасний стан судової експертології потребує розробки нових методик та вдосконалення і актуалізації вже атестованих методик проведення судових експертиз. Одним з таких нових видів експертиз має стати психофізіологічна експертиза, в рамках якої, з метою виконання експертного завдання, експерти, базуючись на запитах практики призначення експертиз, існуючих методиках проведення судових експертиз, діючій нормативно-правовій базі та інших документах і даних, мають створити окрему самостійну методику психофізіологічної експертизи людини, тобто учасника кримінального провадження.

На сьогодні наявний широкий спектр питань, які ефективніше можуть вирішуватися за допомогою психофізіологічної експертизи, в тому числі, враховуючи сучасні досягнення у сфері невербальної інформації та подальше використання цих результатів в рамках кримінального провадження. Тому, сучасний розвиток технологій, зростання рівня злочинності, її професіоналізація, практичні потреби слідчої та судової практики породжують нагальну необхідність у розробці такого нового виду експертизи, як психофізіологічна.

Аналіз останніх досліджень. В. Ю. Шепітько, О. Ю. Паладійчук, О. І. Мотлях, Т. А. Вежновець, Л. М. Головченко, Д. В. Давидова, О. О. Волобуєва, А. Ф. Волобуєв та інші автори у свої дослідженнях приділяли увагу окремим аспектам проведення психофізіологічної експертизи, комплексного ж дослідження психофізіологічної експертизи та проблем її проведення у вітчизняній криміналістичній науці не проводилося.

Виклад основного матеріалу. Міністерством юстиції України 27 липня 2015 р. було видано наказ № 1350/5 «Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5» [1], яким було зроблено ключові зміни в рекомендації з питань підготовки і призначення судових експертиз та проведення експертних досліджень. Було доповнено розділ VI «Психологічна експертиза» новим п. 6.8, де було закріплено можливість проведення опитування із застосуванням технічного засобу – поліграфа з метою отримання орієнтуючої інформації. Результатом було отримання нового підвиду експертизи – психологічна із застосуванням поліграфа [2].

Виконавцем психологічної експертизи із застосуванням поліграфа є особа (експерт-поліграфолог, спеціаліст-поліграфолог тощо), яка володіє спеціальними знаннями і навиками, та має право на проведення такої експертизи.

В Законі України «Про судову експертизу» (ст. 7) закріплено, що для проведення деяких видів експертиз, що не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами (до яких належить, і психологічна і психофізіологічна експертиза), за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, можуть залучатися, крім судових експертів, також інші фахівці з відповідних галузей знань [3].

Отже, експерт-поліграфолог повинен мати документи, що засвідчують отримання ним загальної вищої освіти, а також здобуту спеціальну компетентність (підвищення кваліфікації, курси тощо). Водночас законодавець не вимагає його атестації як судового експерта та внесення до Реєстру атестованих судових експертів. Тільки з 2010 р. професія «експерт-поліграфолог» внесена до Національного класифікатора професій відповідно до наказу Держспоживстандарту України від 28 липня 2010 р. № 237 [4].

Проте, на даний момент чітко врегульований законодавчо правовий статус поліграфолога відсутній, оскільки неясно, яку саме вищу освіту повинен мати поліграфолог (юридичну, медичну, технічну тощо), що слід розуміти під спеціальною підготовкою в сфері поліграфологічної діяльності, та де її потрібно проходити, до того ж існує ще низка додаткових неврегульованих моментів (технологія проведення дослідження, обладнання тощо).

Також поки не атестована самостійна методика проведення поліграфологічного дослідження з визначенням типового переліку вирішуваних питань. Саме відсутність типового переліку, яким має керуватися слідчий/прокурор під час призначення поліграфологічної експертизи, приводить до звуження, чи, навпаки, невиправданого збільшення предмета дослідження. Водночас при формуванні таких питань слідчий/прокурор мають чітко уявляти, що саме вони хочуть встановити, враховуючи обставини кримінальної події. Перед формулюванням конкретних питань доцільно завчасно проконсультуватися з експертом-поліграфологом (спеціалістом-поліграфологом) щодо предмету дослідження та можливих наслідків. З практики проведення поліграфологічного дослідження, питання зазвичай стосуються обставин злочинної події та відвертості учасників кримінального провадження. Однак, формулюючи питання для поліграфологічного дослідження, слідчому/прокурору слід враховувати межі компетенції експерта-поліграфолога (спеціаліста-поліграфолога). Експерт-поліграфолог (спеціаліст-поліграфолог) теоретично не може впевнено стверджувати щодо дій і поведінки опитуваної особи в минулому, тому що він дає відповіді на питання у теперішньому часі щодо реакцій особи на зовнішні подразники. Наприклад, наявні чи відсутні у особи ідеальні сліди щодо певних подій чи окремих обставин; чи утворено ці сліди природним шляхом у результаті особистої присутності або особистої участі, або штучним шляхом (передача від третьої особи тощо). Аналізуючи фізіологічні реакції особи на питання під час поліграфологічного дослідження експерт-поліграфолог (спеціаліст-поліграфолог) визначає, чи стосуються вони обставин злочинної події, та акцентує увагу на їх обумовлені зв'язки.

Питання проведення психологічної експертизи із застосуванням поліграфа не є предметом дослідження цієї статті. Однак, психологічна експертиза із застосуванням поліграфа і психофізіологічна експертиза мають багато спільного і однорідного. Тому, користуючись наявними розробками вчених щодо проведення психологічної експертизи із застосуванням поліграфа доцільніше виявити проблемні питання на початковій стадії формування методики проведення психофізіологічної експертизи. Отже, поточні проблеми при проведенні психофізіологічної експертизи стосуються відсутності атестованої методики проведення психофізіологічної експертизи в рамках

кримінального провадження, порушень порядку призначення психофізіологічної експертизи, неповного розуміння слідчим/прокурором/суддею кола питань психофізіологічної експертизи, непрофесійно сформульованими питаннями, умисного збільшення експертного завдання, що виходить за межі компетенції експерта або виду психофізіологічної експертизи. Перелік означених проблем не є вичерпним на даний момент, однак і він буде змінюватися з урахуванням сучасного стану досліджень та науково-технічного прогресу. Саме тому, метою даної статті є висунення теоретично сконструйованих пропозицій щодо вирішення проблемних питань при призначенні і проведенні психофізіологічної експертизи.

Оскільки сутність слідчої дії слід пов'язувати з урегульованими КПК України діями посадової особи, яка провадить діяльність, що вважається слідчою дією, (яку нерідко називають «призначенням судової експертизи»), не включаючи до найменування діяльності з її проведення, тому що саме проведення експертизи здійснюється не слідчим/прокурором/судом, а експертом. Разом з тим, дослідження, проведені експертом, також протікають у процесуальній формі, інакше кажучи, проведення експертизи певною мірою врегульовано КПК України. Крім того, в ході призначення і проведення експертизи певними процесуальними правами наділені інші учасники кримінального провадження. Форма висновку експерта передбачена ст. 101-102 КПК України [5], тобто діяльність по його укладанню також є процесуальною. Таким чином, процесуальна регламентація властива як призначенню експертизи, так і її проведенню. Мають рацію ті автори, які у визначенні судової експертизи закладають врегульованість процесуальним законом не тільки призначення експертизи, а й проведення досліджень [6; 7; 8; 9; 10].

Психофізіологічна експертиза – це діагностичне дослідження особистості, результатом якої є визначення її психологічного і фізіологічного стану. Зміст методики психофізіологічної експертизи включає комплекс методів, обумовлених злочинною подією і теперішнім станом особи. При призначенні психофізіологічної експертизи експерт кожного разу стикається з обранням методів дослідження, які залежать від завдань дослідження і питань, поставлених слідчим/прокурором/судом.

Психофізіологічна експертиза встановлює особливості психологічного, і фізіологічного стану і діяльності особи, які мають значення в кримінальному провадженні і викликають певні правові наслідки. Основні завдання психофізіологічної експертизи – це визначення:

- психологічних особливостей особи (закономірностей стану, рівня розвитку, індивідуальних особливостей, мотивації, поведінки і інше);

- фізіологічних особливостей особи (біологічне і анатомічне);
- емоційного стану особи (реакцій, особливостей і змін).

Отримавши постанову про призначення експертизи експерт повинен дотримуватися чинних вимог законодавства. Його роль полягає у проведенні дослідження з чітким подальшим описом робочого процесу експертизи та отриманого результату. Експертне завдання психофізіологічної експертизи знаходить своє призначення при формулюванні експертом висновку по завершенні дослідження. Експерт виступає виконавцем при проведенні експертизи, маючи можливість самостійно обирати методи та прийоми, завдяки яким буде проводити психофізіологічну експертизу.

Методи, які входять в методіку психофізіологічної експертизи обумовлюють тести. Тести при проведенні психофізіологічної експертизи класифікуються за різними підставами:

1. За особливостями використовуваних завдань (вербальні і невербальні, практико-спрямовані, теоретико-обумовлені);
2. За формами процедури обстеження (тести групові, індивідуальні та змішані);
3. За спрямованістю (тести інтелекту і тести особистості, тести зростання і тести стану, тести агресії).

У експерта при проведенні психофізіологічної експертизи є три часових зрізи для дослідження:

1. Ретроспективний (підекспертний в минулому і злочинна подія, які мали місце);
2. Теперішній (підекспертний в сьогоднішні, в певний момент й умовах і його ставлення до злочинної події в даний час);
3. Майбутній (можливі прогнози поведінки і стану підекспертного в недалекому чи віддаленому майбутньому).

У свою чергу, слідчому/прокурору слід при призначенні психофізіологічної експертизи зібрати якомога більше характеризуючих матеріалів, таких, як медичні документи (довідки, діагнози, результати аналізів і т. ін.), особисті карти і справи, шкільні та інші освітні характеристики, також характеристики з місця роботи, показання членів сім'ї і знайомих (друзів, колег, педагогів, сусідів і т. п.), щоденники та інші записи, в тому числі електронні, листи та інші документи, які характеризують підекспертного. Йому також слід приділити увагу показанням осіб та іншим криміналістичним даним щодо психофізіологічного стану особи в проблемних ситуаціях і засвідчення її емоційного стану в ці моменти.

З урахуванням існуючих методик проведення експертиз, слід відмітити синтез завдань, які істотно розширюються, і обсяг питань, які будуть вирішуватися під час проведення саме психофізіологічної експертизи в

кримінальному провадженні.

Види психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні:

- первинна;
- додаткова;
- повторна;
- комісійна;
- комплексна.

Основними складовими психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні є:

- об'єкт психофізіологічної експертизи;
- підстави для проведення психофізіологічної експертизи (процесуальний документ);
- підготовка матеріалів для проведення психофізіологічної експертизи;
- формування питань на розгляд експерта при проведенні психофізіологічної експертизи;
- організація проведення психофізіологічної експертизи;
- терміни проведення психофізіологічної експертизи;
- проведення психофізіологічної експертизи (етапи: попередня, робоча, заключна);
- правила збору, зберігання і використання зразків для проведення психофізіологічної експертизи (вільних, експериментальних, умовно-експериментальних);
- повноваження експерта (права, обов'язки і відповідальність експерта);
- висновок експерта (вступна частина, дослідна частина і заключна частина).

Для використання в кримінальному провадженні методики психофізіологічної експертизи необхідна її первинна апробація в практиці, проходження державної атестації з урахуванням можливих авторських модифікацій. Тому, виділяємо три етапи у формуванні методики психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні:

1. Початковий (формування категорій, елементів і складових самої методики психофізіологічної експертизи);
2. Апробація (лабораторні та польові дослідження методики в цілому і окремих її елементів з одночасним удосконаленням процедури проведення психофізіологічної експертизи);
3. Затвердження (подача на державну реєстрацію, розгляд, прийняття).

Проте, вже на разі виникає дискусійне питання щодо можливості створення і атестації однієї універсальної методики психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні.

Наша відповідь однозначна, на даний момент – неможливе створення і

атестація однієї універсальної методики психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні, однак цілком вірогідним є створення типової методики психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні. Така відповідь обумовлена, декількома причинами. По-перше, особливості об'єкта дослідження під час кожної психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні будуть вимагати до себе певної адаптації. По-друге, рівень професійних та особистісних якостей, об'єм володіння експертом спеціальними вміннями і навичками буде впливати на процес і результати експертного дослідження. По-третє, у зв'язку з поставленими на розгляд експерта питаннями - створення авторських модифікацій. Однак, слід відмітити, що всі три причини несуть в собі незначні зміни, які в цілому не впливають на сутність і необхідність розробки типової методики психофізіологічної експертизи.

Психофізіологічна експертиза містить вербально-невербальну складову. Невербальна сутність психофізіологічної експертизи не настільки очевидна, разом з тим, висновок експерта – вербальне джерело доказів не тільки за формою (як, наприклад, протоколи слідчих дій), але і за способом формування та по пізнавальному прийому, використовуваному посадовою особою у кримінальному провадженні.

Вербальна та невербальна інформація як зміст висновку експерта формується безпосередньо в ході процесуальної дії – проведення експертизи. Спочатку на основі сприйняття представлених на експертизу об'єктів і проведення необхідних досліджень пізнавальні образи формуються у свідомості експерта, потім ці образи за допомогою мовних засобів перетворюються в доступну іншим особам письмову вербальну інформацію, наділену процесуальною формою висновку експерта. Подібні пізнавальні процеси відбуваються і при формуванні показань як самостійного джерела доказів (в період початкових наукових досліджень висновку експерта як джерела доказів в науці була поширена думка про те, що висновок експерта є різновидом показань). Тобто особа сприймає інформацію (вербальну і невербальну), в результаті чого в її свідомості формуються певні пізнавальні образи. Наприклад, після набуття процесуального статусу в ході процесуальної дії (допиту) допитуваний перетворює пізнавальні образи в мовну інформацію, яку, в свою чергу, сприймає посадова особа, яка здійснює кримінальне провадження, і на основі сформованих вже в її свідомості образів за допомогою мовних засобів переносить в протокол. Таким чином, і в тому, і в іншому випадку спочатку вербальна інформація формується безпосередньо в ході процесуальної дії (допиту чи то проведення експертизи).

За результатами проведеного експертного дослідження у висновку експерт при проведенні психофізіологічної експертизи виділяє такі групи

знань:

1. Дані, що характеризують умови проведення психофізіологічної експертизи (підстава, де, ким і коли тощо);
2. Дані про матеріали, що були надані для проведення психофізіологічної експертизи, експертного завдання і питань, що надавалися на розгляд експерта;
3. Дані про застосовану методику психофізіологічної експертизи з описом основних методів (тестів);
4. Дані, що свідчать про встановлені властивості та стани підекспертного;
5. Дані, що містять висновки (відповіді на питання), як досягнення кінцевої мети експертного дослідження;
6. Дані про вирішення поставленого експертного завдання.

Кінцевим оформленням результатів проведення психофізіологічної експертизи є формування висновку експерта. У випадку неможливості надання висновку направляється відповідне повідомлення органу або особі, яка призначила експертизу.

Висновок експерта повністю відповідає всім вимогам, що пред'являються до процесуального джерела доказів (ст. 84 КПК України). Разом з тим, допустимість висновку експерта як джерела доказів визначається наявністю інших процесуальних актів, які відображають виконання процесуальних дій, передбачених КПК України. До таких актів належать: постанова про призначення експертизи, протокол ознайомлення уповноважених учасників процесу з постановою про призначення експертизи і з висновком експерта [див. також: 11].

Слід враховувати, що доказове значення у висновку експерта можуть мати як відомості про конкретні факти, встановлені в процесі дослідження, так і висновки експерта, що випливають з цих фактів, тобто докази можуть міститися як у дослідницькій частині, так і в частині, що містить висновки. Можливі судження експерта доказового значення не мають, що однак не позбавляє доказового значення конкретні відомості про факти, на яких такі судження засновані. Від ймовірних висновків слід відрізняти висновки експерта, в яких зроблені твердження про збіг об'єктів за родовими ознаками. Такі твердження експерта є категоричним твердженням про збіг родових ознак. Так, стаття 101 КПК України, яка визначає природу висновку експерта, має кореспондувати зі ст. 102 КПК України, у зв'язку з чим необхідна чітка відповідність дій експерта і процесуальної форми їх фіксації. Співвідношення показань експерта і його укладення з точки зору передумов формування залишилося поза увагою законодавця. Про те, які процесуальні способи існують для формування висновку експерта, реалізацією яких повноважень експерта є джерело доказів, можна лише припускати. При цьому право на існування мають різні точки зору. На жаль, законодавець не дає відповіді на нагальні питання, що мають важливе практичне значення.

Проведення експертизи регламентоване таким же чином, як і будь-яка інша діяльність експерта, тому, як і у будь-якій іншій експертизі, завершальним етапом є укладання висновку психофізіологічної експертизи.

Аналізуючи існуючі види та форми висновків експерта при проведенні експертних досліджень, слід виділити найбільш вірогідні відповідно до особливостей проведення психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні. При цьому висновок експерта має тільки письмову форму.

Види висновків експерта при проведенні психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні:

1. Категоричні: позитивні та негативні;
2. Імовірнісні: позитивні та негативні;
3. Альтернативні.

При проведенні психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні декількома експертами одночасно (комісійна) - висновок погоджується кожним з них, а у випадку не погодження з ним формулюється окрема думка експерта, що додається до висновку як обов'язкова його складова. Висновок експерта підлягає оцінці з боку слідчого та інших учасників кримінального провадження та має також доказове значення, як і інші докази в кримінальному провадженні. У випадку, недостатнього розкриття експертом питань або неточності в наданих відповідях може бути призначена додаткова експертиза з цих питань або з пов'язаних з ними. Її проведення можуть доручити тому ж експерту або ж іншому. При незгоді з висновком експерта може бути призначена повторна експертиза, яку проводить вже інший експерт.

Висновок експерта при проведенні психофізіологічної експертизи складається з урахуванням діючих норм законодавства та методики її проведення. Порядок дій експерта на заключній стадії проведення психофізіологічної експертизи поділяється на стадії формулювання висновку експерта. Сам висновок експерта складається зі вступної, дослідницької та заключної частини. Його складові варто дослідити більш ретельно при проведенні психофізіологічної експертизи.

У вступній частині висновку експерта при проведенні психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні зазначається:

- дата призначення психофізіологічної експертизи;
- найменування експертної установи (адреса та інші реквізити);
- дані про експерта (ППП, номер посвідчення тощо);
- попередження експерта про кримінальну відповідальність (з конкретним зазначенням статей Кримінального кодексу України);
- дані про додатковий запит матеріалів для проведення експертизи (якщо мало місце (дата, результати));
- дані про підстави та осіб, які були присутні при проведенні експертизи;
- дані про дотримання нормативно-правових актів (загальних, спеціальних);
- дані про методику психофізіологічної експертизи (методи (тести) і т. ін.);

- процесуальний документ про призначення експертизи;
- реквізити кримінального провадження;
- загальні відомості щодо кримінального провадження;
- спосіб транспортування та кількість зустрічей експерта з підекспертним;
- запис про відповідність підекспертного та його стану отриманому експертному завданню;
- перелік питань, що поставлені експерту на вирішення;
- перелік питань, на які відповів експерт в рамках власної ініціативи.

У дослідницькій частині зазначається експертом наступне коло даних при проведенні психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні:

- дані про теперішній психофізіологічний стан підекспертного;
- умови застосування методики психофізіологічної експертизи;
- опис процесу застосування методики психофізіологічної експертизи;
- пошук та вирішення експертного завдання;
- узагальнення та експертна оцінка результатів психофізіологічної експертизи.

Експерт у заключній частині викладає висновки за результатами психофізіологічного дослідження у вигляді відповідей на поставлені питання у послідовності, що була дотримана у процесуальному документі про призначення експертизи. У випадку внесення змін до порядку, експерт додатково роз'яснює причини, що вплинули на таке рішення. Відповіді на питання повинні бути сформульовані у стислій формі, а у випадку неможливості виконання цієї умови допускається посилення на результати дослідження у дослідницькій частині висновку.

В свою чергу, повідомлення про неможливість надання висновку експерта складається з таких частин:

- вступна частина;
- мотивувальна частина;
- заключна частина.

Зміст частин повідомлення про неможливість надання висновку експерта при проведенні психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні подібне за вищезначеного формування висновку експерта з урахуванням стадій кримінального провадження та отриманих результатів дослідження. Однак, проблемною є ситуація, коли експерт, маючи відповіді на певне коло питань з експертного завдання, на інші відповіді не має. В такому випадку він формує висновок експерта з поясненням відсутності відповіді на ті питання, які не розкриті у ньому.

Висновок експерта є заключним в проведенні психофізіологічної експертизи в кримінальному провадженні та укладається у двох примірниках, один з яких направляється слідчому, що призначив експертизу, а інший зберігається як наглядове провадження в архіві експертної установи. Звичайно, є особливості при формуванні, наданні та збереженні висновку експерта, якщо це повторна, додаткова, комплексна або комісійна експертиза. Однак, на разі це вимагає додаткового дослідження, яке ми в майбутньому плануємо провести.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок про необхідність застосування комплексного підходу до формування методики проведення психофізіологічної експертизи у кримінальних провадженнях. Потребує розробки нова ефективна методика психофізіологічної експертизи у кримінальних провадженнях, що буде спиратися не на розрізнені норми і рекомендації, а на їх сукупність.

Примітка: Дана публікація містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом (Ф70/193-2017 (0117U003832)) Державного фонду фундаментальних досліджень.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5 : Наказ Міністерства юстиції України № 1350/5 від 27 липня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0915-15/>
2. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 08 жовтня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>
3. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4038-12;>
4. Національний класифікатор професій відповідно до наказу Держспоживстандарту України від 28 липня 2010 р. № 237 зі змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/klasf/nac_kls/op_dk003_2016.htm.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Криміналістика / за ред. В. Ю. Шепітька. - 2-ге вид., переробл. і допов. – Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
7. Криміналістика: підручник / За ред В. В. Тіщенко. - Одеса: Видавничий дім "Гельветика", 2017. – 556 с.
8. Криміналістика: навчальний посібник / А. Ф. Волобуєв, О. О. Волобуєва, О. А. Самойленко та ін. ; за ред. А. Ф. Волобуєва. – Київ : КНТ, 2011. – 504 с.
9. Паладійчук О. Ю. Значення судової експертизи у вирішенні завдань кримінального провадження / О. Ю. Паладійчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2015. – Вип. 34. – Т. 3. – С. 87-89.
10. Головченко Л. М. Про необхідність вдосконалення законодавства про судово-експертну діяльність в Україні / Л. М. Головченко // Криміналістика и судебная экспертиза: Междуведомственный научно-методический сборник. Вып. 58, ч. 1 / Отв. ред. И. И. Емельянова. – Киев : Министерство юстиции Украины, 2013. – С. 5-12.
11. Давидова Д. В. Висновок експерта як процесуальне джерело доказів : окремі аспекти теорії та практики / Д. В. Давидова, О. О. Волобуєва // Південноукраїнський правничий часопис. – 2015. – № 2. – С. 151-154.

